

UDK 612.789:376

376.3-053.2

ključne riječi: normalni govor, patološki govor, govor djece

UDK 612.789+376-053.2

Stručni rad

Primljeno: 5.9.1988.

Neven ŠIKIĆ

Zavod za zaštitu majki i djece, Zagreb

Jelena IVIČEVIĆ-DESNICA

Centar SUVAG, Zagreb

GOVORNO/JEZIČNI RAZVOJ I NJEGOVI PROBLEMI

SAŽETAK

U radu su prikazane neke od glavnih teorija koje tumače razvoj govora i jezika u djece.

Autori ističu da je za normalan razvoj govora potrebna dinamička i duljevremenska interakcija neurobioloških, sociopsiholoških i psihodinamskih faktora.

Istodobno su poremećaji u razvoju jezika i govora danas vrlo česti, možemo reći čak da su među najčešćim neurorazvojnim teškoćama. Prijeko je potrebno rano otkrivati te poremećaje kako bi se mogla što ranije primijeniti odgovarajuća terapija i pružiti potrebna zaštita.

Budući da roditelji najčešće prvi opaze poremećaje u razvoju jezika i govora svoje djece, autori su u rad unijeli tzv. »kalendar razvoja govora« od rođenja djeteta do navršene 5. godine.

U svakoj razvojnoj etapi djetetova govora istaknuli su situacije koje bi morale zabrinuti roditelje i potaknuti ih da traže savjet i pomoć stručnjaka.

Razvoj jezika i govora proučavaju mnoge znanstvene discipline. Do sada je objavljen niz neuroloških, psiholoških i psiholingvističkih te drugih tumačenja govornog razvoja djece, koja se pozivaju na različite teorije. Prikazat ćemo nekoliko od njih:

Neurološke teorije

Neki su istraživači dokazivali hipotezu o progresivnoj hemisferalnoj dominaciji za govor koja se uspostavlja i »učvršćuje« u toku razvoja djeteta (6). Drugi su istodobno naglašavali da je specijalizacija lijeve cerebralne hemisfere za jezik i govor urođena i izražena već kod rođenja (10). To mišljenje o vrlo ranoj intrahemisferalnoj specijalizaciji za jezik i govor potvrđuju naročito istraživanja o sličnoj »afazičnoj semiologiji« kod djece i kod odraslih s tim tipom jezično/govornog oštećenja (26).

Neurološke teorije općenito dokazuju da je razvoj jezika i govora čovjeka determiniran anatomske, neurobiološke i genetske. Ljudsko je mladunče obdareno specifičnim dispozicijama za govor, koje druge vrste ne posjeduju. Zbog toga samo čovjek posjeduje jezik i govor u pravom smislu.

Psihološke teorije

Istraživalo se u više smjerova.

Jedni su istraživali rani psihosocijalni razvoj djeteta te s njime u vezi i razvoj govora; drugi su uglavnom ispitivali kognitivan razvoj koji je preduvjet govornom razvoju; treći je smjer u istraživanju govornog razvoja djece pokušao integrirati ispitivanja i socijalnog i kognitivnog razvoja. U tom se smjeru također očituju razne tendencije, a zajedničko im je to što interakciji odnosno komunikaciji djeteta s odraslima pridaju izuzetnu važnost (2; 17). Ta istraživanja ističu kako dijete nije običan oponašatelj, pasivan usvajač, nego je aktivan rukovalac i obnavljač svoga govora i jezika. Stoga ove teorije dominantnu važnost pridaju govornoj komunikaciji s odraslima, ali i unutrašnjim mehanizmima posve psihičke prirode.

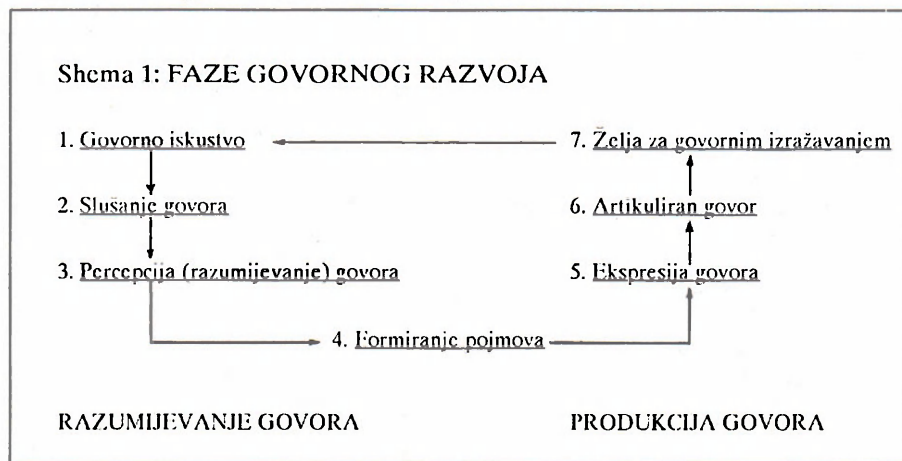
Psihodinamske teorije

Prema psihodinamskim tumačenjima govor omogućuje da se uspostave kvalitetni objektni odnosi, a bitan je i neizostavni preduvjet za razvoj prvo ega i selfa, a zatim i superega djeteta. Razvoj tzv. »osjećaja za jezično/govorna pravila« omogućuje djetetu da prepozna, introjektira i prihvati opća načela koja postoje u emocionalnom i u spoznajnom obrascu materinskog jezika i govora (12, 18).

Psiholingvističke teorije

U posljednjih 20-tak godina proučavanje govornog razvoja djeteta snažno je potaknuto primjenom brižljivih lingvističkih analiza i uvođenjem novih teoretskih modela. Umjesto da samo popisuju glasove ili riječi koje dijete usvaja na različitim stupnjevima razvoja, istraživači su inzistirali da se upotrijebe istraživački modeli kojima bi se objasnila unutrašnja organizacija govora i jezika i baš su zbog toga mogli dati aktivniju i vitalniju viziju lingvističkih činjenica (26). Nema sumnje da je naglašeno proučavanje gramatike i gramatičkih pravila u psiholingvistici i u »čistoj«
lingvistici zasluga u prvom redu transformacionalističkog pokreta koji je razvio N. Chomsky (8). Analize su pokazale da je govorni napredak djeteta strukturiran sustav u stalnom i brzom razvitku. On je tako tipičan da se može slično ispoljavati čak i kod djece koja govore vrlo različitim jezicima.

I nešto starija psiholingvistička istraživanja tumačila su govorno/jezični razvoj djeteta. Tako je primjerice Reynell (19) opisao svaku od uzastopnih faza nužnih za normalan razvoj jezika i govora. Prikazujemo ih na shemi 1:

Tumačenje:

1. Maloj je djeci nužno iskustvo govora da bi sami razvili normalne govorne i jezične sposobnosti.
2. Uredna sposobnost slušanja preduvjet je govornom razumijevanju.
3. Percepcija odnosno razumijevanje govora nužni su da bi se stvorile osnovne jezično/govorne razine: semantička, sintaktička, fonetska i leksička.
4. Formiranje koncepata obuhvaća koreliranje, modificiranje, ili novostvaranje pojmova iz različitih perceptivnih izvora.
5. Stvoreni pojmovi i simboli moraju biti kodirani u odgovarajuće obrasce koji se mogu govorenjem izraziti.
6. Govorno se izražavanje temelji na dobroj govornoj artikulaciji.
7. Ovaj stadij karakterizira želja djeteta da s okolinom komunicira govorom kao najkvalitetnijim oblikom komunikacije.

Fonetske teorije

Za razliku od ostalih znanstvenih disciplina, fonetika tumači problem nastanka i razvoja dječjeg govora s aspekta samog govora.

Škarić (24) kaže da govor prepoznamo kao govor bez obzira poznajemo li u njemu jezik kojim je organiziran njegov tekst i bez obzira znamo li ili ne konvencionalna simbolička značenja njegovih pojedinih znakova. Za svaki govor bez obzira na kojem je jeziku izgovoren (bez obzira na to govori li dijete ili odrasli čovjek) svatko može utvrditi da se radi o govornom izrazu i sposoban je prepoznati osnovne sadržaje tog govorenja. Za govor je adekvatno da u njegovu nastanku tražimo govorne, a ne jezične univerzalije. Te su govorne univerzalije identične u prvom dječjem govorenju i u razvijenom govoru odraslih. One su podjednako razumljive i kada u govoru nema i kada ima govorne organizacije. Prepoznavanje govora moguće je umnogome i kada se izdvojeno slušaju zvučni fragmenti dječjeg glasanja, a govor lako prepoznaju i slušači koji ne poznaju naš jezik.

Direktan razlog govorenju jest izražavanje govornih raspoloženja, a govor se može definirati kao optimalna ljudska fonička organizacija (komunikacija) oblikovana ritmom rečenica, riječi i slogova. Optimalan ovdje znači da je govor spontan, tj. lak u svojoj realizaciji; foničnost (zvučnost) jest uvjet da ljudski izraz bude govor, tj. da je govor samo onda govor ako se jasno zasniva na auditivnim slikama govora, što ujedno znači da gluhoća od rođenja isključuje govor; zatim, govor je ljudska komunikacija u kojoj postoje sugovornik i sam govornik, što znači da se govor uvijek javlja kada nešto saopćavamo sebi, a ne javlja se nužno kada saopćavamo drugome; artikulirani govor javlja se u trenutku kada se u fonički izraz djeteta istodobno ukomponiraju sve tri ritmičke strukture – slogovi, riječi i rečenice. Govor ima dakle svoje univerzalije, svoje univerzalne zakone koji se ne izjednačuju sa specifičnim jezičnim zakonima; govor je specifično stanje čovjeka koje se jedino govorenjem manifestira. (24) To znači da prvobitni govorni izraz nastaje izvan jezika i da ga u početku karakteriziraju izvanjezične, tj. govorne univerzalije, a tek se potom govor organizira u određenom jeziku.

Razvojne teorije

Postoji ih nekoliko.

Empirističke teorije tumače da se djetetovo ovladavanje govorom temelji na imitaciji govornih modela okoline i stjecanju sve većega govornog iskustva.

Nativisti pak smatraju da su urodene sposobnosti za govor u obliku pritajenog znanja, što znači da dijete posjeduje urodene specifične dispozicije za govor koje omogućuju razvoj govora kada se dijete izloži govornoj (povoljnoj) okolini.

Prema jednoj od razvojnih teorija dinamička načela razvoja »stvaraju« i postuliraju kompleksnu, dugovremensku i dijalektičku interrelaciju neurobioloških, sociopsiholoških i psihodinamskih čimbenika u stjecanju i napretku govora djeteta. To dinamičko i dijalektičko načelo razvoja svih djetetovih potencijala i sposobnosti je *conditio sine qua non* za normalan razvoj jezika i govora (23).

Ovdje je važno naglasiti još nešto: u razvijenom su govoru auditivne i ekstrap-auditivne komponente u ritmičkoj ravnoteži. No, budući da u procesu sazrijevanja govora ta ravnoteža gotovo nikada nije izražena, poremećaj te ravnoteže jedna je od osnovnih snaga koje promiču govorni razvoj (25).

Poznato je da djeca do otprilike šestog mjeseca vrlo slabo imitiraju zvučno-govorne stimulacije iz okoline, zatim nastupa razdoblje do desetog-jedanaestog mjeseca života kada su djeca izrazito eholalična. Nakon toga dijete ulazi u »fazu nekoliko riječi« kada se »oglušuje« pa se idućih šest-sedam mjeseci vrlo teško odlučuje imitirati neki glasovni oblik koji njemu nije poznat, da bi zatim opet postalo krajnje eholalično, pa ponavlja svaku rečenicu odraslih bez obzira na to sadrži li poznate riječi ili ne, bez obzira na to razumije li ih dijete ili ne.

Uvijek kada je dijete izrazito auditivno prijemljivo, opažamo artikulacijsku labavost i nestalnost izgovora pojedinih glasova i obratno, za vrijeme oslabljene auditivnosti artikulacija se stabilizira a artikulacijska napetost povećava.

Iz ovog proizlazi da ne postoji linearna tendencija u auditivno-vokalnoj, tj. govornoj sposobnosti djeteta, nego se ta sposobnost mijenja od početka glasanja djeteta.

Promjenljivost se zadržava u čitavom razvoju govora, pa je primjerice pojačana u dobi od oko tri godine, zatim oslabljena oko četvrte godine, pa ponovno pojačana od pete do poslije šeste godine.

To potvrđuje da razvoj djetetove auditivno-vokalne, tj. govorne sposobnosti neprekidno fluktira.

Iznijeli smo neke od glavnih teorija o normalnom razvoju jezika i govora.

Što se, međutim, događa ako razvoj govora i jezika djeteta nije normalan?

Možemo odmah reći da se rezultati istraživanja etiologije i patogeneze govorne retardacije, zapravo patološkog razvoja govora bitno razlikuju, što ovisi o karakteru provedenih studija i o užoj specijalizaciji istraživača. Danas smo još uvijek daleko od neke racionalne i opće prihvatljive metodologije istraživanja ili klasifikacije tih poremećaja (1).

Istodobno poremećaji jezičnog i govornog razvoja nisu rijetki: smatra se da više od 1 posto predškolske djece ozbiljnije zaostaje u svojoj govornoj produkciji, a 5 posto djece pri polasku u školu ima jače poremećen govor (20; 21). Nadalje, roditelji djeteta čiji se govor sporo razvija često se tuže na liječnike da nisu pružili potrebnu zaštitu dok su njihova djeca bila još vrlo mala – govoreći im obično »da će sve biti u redu kada dijete poraste«, a takav savjet ne samo da nije pomogao nego je bio i pogrešan (7).

Takav je stav rezultat vrlo velikog raspona normalnog razvoja govora – naime, iako su neka djeca lijena u početku svoga govornoga razvoja, poslije ona naglo napreduju i ubrzo se izjednačuju u govornim sposobnostima sa svojim vršnjacima. Zbog toga je neobično važno odrediti koje će dijete normalno razvijati govor, a koje će zaostajati u svom govornom razvoju.

Općenito se ističu 4 razloga, koji pokazuju kako se na ishod govornog razvoja djeteta ne bi smjelo samo pasivno čekati (15):

1. liječnik bi mogao propustiti najpovoljniji termin za govornu stimulaciju/rehabilitaciju djeteta;
2. govorna retardacija djeteta može imati druge ozbiljne posljedice, pa su preventivne akcije i govorne terapije i zbog toga nužne;
3. strah roditelja i suviše je velik da bi se smjela predugo čekati procjena govorne razine djeteta;
4. nerazvijen govor može imati različite uzroke, a ovisno o diferencijalnoj dijagnozi govorne retardacije roditelji moraju dobiti savjete i upute o adekvatnoj zaštiti, terapiji, rehabilitaciji svog djeteta.

Navedeni stavovi sugeriraju da treba što ranije procijeniti govorni razvoj djeteta.

Ako se ta spoznaja prihvati, postavlja se novo pitanje – u kojoj je najranijoj dobi takva procjena nužna?

Budući da većina djece usvaja prvu riječ sa značenjem s oko 12 mjeseci, a prve jednostavne rečenice s otprilike navršene 2 godine, stručno bi razinu govornog razvoja djeteta trebalo procijeniti nakon navršene 2. godine života.

No, i mnogo prije moguće je steći dojam o govornom razvoju djeteta ako se obrati pažnja na njegovu vokalizaciju, ako se prate reakcije na zvuk i ljudski glas, ako se promatra priroda djetetove igre, njegovo ponašanje i psihosocijalno kontaktiranje te njegovo razumijevanje govora odraslih.

Polazeći od naših dugogodišnjih kliničkih iskustava kao i od spoznaja drugih istraživača koji se bave razvojem govora i njegovim poremećajima u ovom smo radu ponudili odgovarajuću shemu govornog i jezičnog razvoja djeteta i nazvali je »kalendarom govorno/jezičnog razvoja«.

Shemu smo prikazali tabelarno slijedeći govorni razvoj djeteta od rođenja do nakon navršene 5. godine života (kada u normalnim prilikama postoji potpuno razvijen govor, osim onih »najfinijih« i visokosofisticiranih jezično/govornih ekspresija koje ovise o razvoju i kvaliteti djetetova asocijativnog i apstraktnog mišljenja, o sposobnostima pažnje, percepcije i pamćenja, o učenju i stjecanju iskustva, o socijalnim, kulturološkim i lingvističkim prilikama okoline itd).

U tablicama smo naveli što bi djetete određene dobi moralo pokazivati i kakve bi osobine moralo imati u:

1. razumijevanju (percepciji) govora;
2. govornoj produkciji (ekspresiji);
3. općem ponašanju,
4. kada se treba zabrinuti za dječji govor i jezični razvoj i potražiti pomoć stručnjaka.

U diskusiji smo još jedanput smo raspravljali o odgovarajućim stadijima jezičnog i govornog razvoja djeteta, počevši od rođenja i prvog krika pa sve do navršene 5. godine života, kada je djetetov govor u pravilu razvijen u svim svojim osnovnim elementima. Polazeći od općih dinamičkih i dijalektičkih razvojnih načela, prodiskutirali smo o svim razvojnim stadijima govora i jezika.

Tabela

Dob	RAZUMIJEV. GOVORA	GOVORNA EKSPRESIJA	OPĆE PONAŠANJE	Treba se zabrinuti ako:
Od rođenja do 3 mj.	Na zvukove i govor reagira trzajem tijela i zaustavljanjem aktivnosti. Počinje se okretati prema izvoru zvuka.	Često plače, stenje, kriči. Smije se kad se s njim igramo. Ispušta krikove samohrabrenja (mijaukanje, kliktanje) uz nešto nehotične vokalizacije, pjevuši, cvrkuće.	Kontakt očima (od 2.–3. tjedna). Smiješi se i »oponaša« pokrete majčinog lica.	Majka ne komunicira s djetetom (deprimirana, gluha, psihički bolesna). Postoje znatnije teškoće u hranjenju zbog oralnih motornih problema.
3–6 mj.	Na zvuk glasa prestaje se glasati. Okreće glavu prema osobi koja mu govori. Sluša svakodnevnne šumove i prepoznaje razne modulacije glasa.	Počinje gukati jedan ili dva sloga, pjeva. Služi se glasom da bi izrazilo ljutnju ili negodovanje. Smiješi se, smije, grohoće, puše, izruguje se.	Često brblja dok je samo. Imitira glasove odraslih, skandira.	Dijete veći dio vremena šuti i kad je samo. Ne razvija se kontakt očima. Slabo ili nikakvo reagiranje na buku. Suviše je mirno ili pretjerano plače.
6–9 mj.	Pokazuje da razumije »ne« i pozdrav »papa«. Reagira na vlastito ime i imena članova obitelji. Pokušava oponašati vokalizaciju odraslih.	Vokalizira i klicanjem nastoji privući pažnju. Brblja niz glasova s intonacijom. Na kraju ove faze prestaje glasanje s intonacijom.	Nasuprot jednostavnom odgovaranju (reagiranju), dijete često uspostavlja komunikaciju.	Ne upušta se u vokalnu ili interaktivnu igru s odraslima. Nije počelo ili je prestalo brbljati. Ne pokazuje dosljedne reakcije na »buku«.
9–12 mj.	Sluša govor a da mu pri tome ne odvrću pažnju drugi zvukovi. Razumije jednostavna pitanja i zapovijedi.	Proizvodi zvukove koji bi se mogli prepoznati kao riječi sa značenjem, npr. tata kao tata. Glasno skladno brbljanje. Kratko brbljanje »poput rečenica« uz igru. Oponaša vokalizaciju odraslih.	Počinje igru pokazivanjem, npr. »medo nana«. Služi se nekim gestovnim govorom, npr. maše na »papa«.	Ne pokušava komunicirati vokaliziranjem ili pokazivanjem. Ne reagira na pojedine riječi i svakodnevnne komentare, npr. »gdje je tata«, »doručak«, »spavanje«. Ne služi se nizom različitih glasova u raznim intonacijama.
12–15 mj.	Svake sedmice razumije nove riječi. Razumije imena stvari i bliskih osoba. Može slijediti jednostavne zapovijedi, npr. »zatvori vrata«, »daj mi tvoju šalicu«.	Upotrebljava nekoliko razumljivih riječi. Služi se glasom i gestom da bi dobilo neki predmet. Neprestano brbljanje vrlo raznolikim glasovima upućeno ljudima i igračkama.	Pokušava komunicirati s osobama i igračkama. Zanima ga kraće vrijeme gledanje slika i pričanje o njima.	Nije sposobno dati odraslom poznatu igračku na verbalni zahtjev čak ni kad je taj zahtjev praćen gestom. Ne pokušava oponašati govor odraslih. Nije zainteresirano za govor.

tabela

15–18 mi.	Odgovara riječju ili gestikulacijom na jednostavna pitanja, npr. »gdje je?« Može izvršavati naloge od dva smislom povezana elementa, npr. »stavi šalicu na stol«. Pronalazi dva imenovana predmeta u grupi od četiri. Pokazuje neke dijelove tijela i odjeće na lutki.	Počinje se više služiti riječima negoli gestama da bi izrazilo svoje potrebe. Ponavlja riječi koje su drugi upotrijebili. Postupno se obogaćuje vokabular. Može imati 20 riječi. Počinje upotrebljavati »prave« jezične riječi.	Igra se uz drugu djecu. Počinje maštovite igre, npr. daje medi vode.	Ne razumije jednostavne zapovijedi. Ne razumije više novih riječi. Ne pokušava dobiti neki predmet upotrebom glasa i geste. Ne razumije jednostavna pitanja čak ni onda kada su praćena gestom.
18–21 nj.	Može prstom pokazati imenovane predmete i slike svakodnevnih stvari. Počinje razumijevati da igračke predstavljaju stvarne predmete. Slijedi nizove povezanih ideja u kontekstu, npr. »vrijeme je za spavanje, dođi ovamo«.	Širi vokabular pojedinačnih riječi općeg značenja, npr. »maca« za sve životinje. Počinje povezivati riječi, npr. »tata papa«. Obraća se sebi imenom. Počinje razgovor služeći se pravim govorom ili žargonom.	Oponaša aktivnosti odraslih u igri, npr. kuhanje. Glasno priča dok se igra s drugima. Stidi se nepoznatih osoba.	Ne razumije jednostavne zapovijedi i pitanja, npr. »sjedni!«, »gdje je tvoj nos?«. Ne služi se riječima da bi izrazilo svoje potrebe. Ne pokušava oponašati riječi odraslih.
21–24 nj.	Razumije govor o ljudima i događajima koji nisu prisutni, npr. »Baka dolazi na kavu«. Identificira dijelove tijela i odjeće na slici. Počinje razumijevati razliku između <i>u</i> i <i>na</i> , <i>gore</i> i <i>dolje</i> . Razumije zapovijedi složene od 2 pojma, npr. »Daj bebi vode«.	Češće povezuje po dvije riječi zajedno. Počinje se služiti zamjenicama, npr. »ti vode«. Širi vokabular pojedinačnih riječi. Traži od odraslih da imenuju predmete. Počinje upotrebljavati futur. Djevojčice su govorno naprednije od dječaka.	Još se ponekad služi pokazivanjem ili gestom umjesto riječi. Ipak, sve češće upotrebljava riječi radi komunikacije s okolinom.	Ne može identificirati predmete i slike svakodnevnih predmeta. Samo mumlja i pokazuje predmete, a ne služi se raspoznatljivim riječima. Ne služi se raznovrsnim glasovima govora. Izgovara tekjednu ili dvije riječi, npr. »ma-ma«, »pa-pa«, i to vrlo rijetko.
2–2,5 godine	Pokazuje razumijevanje nekoliko glagola odabirući ispravnu sliku. Može identificirati manje bliske dijelove tijela na lutki, npr. brada, lakat, koljeno. Razumije širok opseg rečenica i neke jednostavne pojmove, npr. velik, malen.	Postavlja pitanja sa »što i gdje«. Služi se raznim vrstama riječi, npr. ja, velik, trči. Počinje se služiti negacijom u rečenici, npr. »tata ne radi«. Recitira jednostavne brojalice. Posjeduje govor koji majka obično razumije. Počinje upotrebljavati perfekt.	Uživa slušajući jednostavne priče. Igra se minijaturnim igračkama i priča samo sebi. Izvodí neke od svakodnevnih aktivnosti, npr. kuha, čisti, pere. Gleda druge kako se igraju i može ih oponašati ili im se pridružiti.	Nije sposobno izvoditi dvočlane zapovijedi. Ne raste opseg i raznovrsnost vokabulara. Ne povezuje riječi, npr. »Mama, piti!« Posjeduje govor koji majka vrlo teško razumije.

2,5–3 godine	<p>Razumije zapovijedi koje uključuju više od dva pojma, npr. »Stavi među da šeta po stolu«.</p> <p>Sigurno razumije jednostavne prijedloge.</p> <p>Zna upotrebu predmeta, npr. »Što mi jedemo?«</p> <p>Prepoznaje dio predmeta, npr. kotače automobila.</p>	<p>Vokabular se brzo širi.</p> <p>Povezuje zajedno dvije ili više riječi služeći se velikim brojem različitih vrsta riječi.</p> <p>Neprestano postavlja pitanja. Počinje sudjelovati u razgovoru i priča sebi o stvarima i zamišljenim aktivnostima.</p> <p>Djevojčice su i dalje govorno superiornije od dječaka.</p>	<p>Smisleno se igra s minijaturnim predmetima, npr. pokušstvom lutaka.</p> <p>Pomaže u kućnim poslovima.</p> <p>Može ponekad oklijevati ili ponavljati riječi zbog nestrpljivosti.</p>	<p>Ne razumije složenija pitanja ili oprečnosti kao velik–malen ili slično.</p> <p>Ne razumije različite tipove rečenica.</p> <p>Ne postavlja pitanja i ne upotrebljava raznovrsne rečenične strukture.</p> <p>Njegov je govor nerazumljiv bliskim odraslim osobama. Ne razvija se simbolička igra.</p>
3–4 godine	<p>Razvija se pojam broja i boje.</p> <p>Razumije rečenice koje sadrže nekoliko pojmova, npr. »stavi plavu loptu ispod velike stolice«.</p> <p>Razumije negacije unutar složenijih pitanja, npr. »Tko nije obukao cipele?«</p> <p>Razumije iskaze o prošlim i budućim radnjama, npr. »Otići ćemo u park danas popodne«.</p> <p>Brzo odgovara na riječi kad to želi.</p>	<p>Ima svima razumljiv govor, osim nešto teškoća u izgovoru duljih riječi. Služi se dugim i potpunim, često i složenim rečenicama ali uz nešto gramatičkih grešaka.</p> <p>Izvještava o nedavnim događajima.</p> <p>Postavlja mnogo pitanja i počinje upotrebljavati »zašto« i »kada«.</p> <p>Može imati periode netečnog govora kad je uzbuđeno.</p> <p>Služi se svim vrstama riječi.</p>	<p>Zeli razgovarati sa svima.</p> <p>Započinje s drugima maštovite igre s ulogama, npr. liječnici, medicinske sestre, bolesnici.</p> <p>U igrama se obilatelo služi govorom.</p>	<p>Ima nerazumljiv govor.</p> <p>Vokabular i rečeničke konstrukcije su mu siromašni.</p> <p>Teškoće u postavljanju pitanja i odgovaranju na pitanja.</p> <p>Izraženija i produžena nefluencija govora.</p> <p>Još se javljaju eholalije.</p> <p>Slabo razumije čak i jednostavne rečenice.</p>
4–5 godina	<p>Sposobno je razumjeti većinu onoga što čuje.</p> <p>Razumije složenije pojmove o vremenskim usporedbama itd.</p> <p>Uživa u šalama, zagonetkama i pričama.</p>	<p>Sada govori tečno s malo grešaka u izgovoru i gramatici.</p> <p>Spretno se služi složenim rečenicama, vremenskim, uzročnim itd., primjerice: »Pojeo sam kolač jer sam bio gladan.«</p> <p>»Kad odem baki, igrat ću se s mačkom.«</p>	<p>Uživa u pričanju i slušanju priča.</p> <p>Prenosi sadržaj priča na igru s igračkama i drugom djecom</p> <p>Uživa u pričanju šala.</p>	<p>Nije sposobno ispričati kratak slijed događaja.</p> <p>Teškoće u razumijevanju složenijih jezičnih konstrukcija.</p> <p>Govor je nerazumljiv. Netlucnost se ne gubi.</p> <p>Teškoće u sporazumijevanju s drugom djecom.</p>
Više od 5 godina	<p>Potpuno razumije i složeniji govor osim nekih nesvakodnevnih apstraktnih pojmova.</p>	<p>Služi se složenim i gramatički korektnim rečenicama s dosta bogatim vokabularom. Samo u duljim i složenijim riječima može se javiti još poneka nesistematska greška izgovora.</p>	<p>Počinje pokazivati interes i za čitanje i za pisanje.</p> <p>Pokušava pročitati natpise na trgovinama ili napisati svoje ime.</p>	<p>Dijete nije sposobno prepričati ili kratkim i nepotpunim rečenicama, pa siromašnim vokabularom prepričava priču.</p> <p>U govoru su još česte greške izgovora.</p> <p>Govor nije gramatički korektan.</p>

Diskusija:

Mnogim se istraživanjima dokazivalo da napredak i obogaćivanje rječnika te psihosocijalne interakcije s okolinom bitno povećavaju vokalizaciju i brbljanje malog djeteta (14; 21). Imajući na umu opće spoznaje, naša dugogodišnja klinička iskustva te kalendar govornog razvoja, želimo naglasiti još neka značajna načela.

Općenito se smatra da su izloženost djeteta govoru, te govorna komunikacija s njime (od najranije dobi) presudni za razvoj govora. To kritično razdoblje emocionalne i preverbalne interakcije djeteta s članovima obitelji protektivni je i neizbježni faktor budućeg razvoja govora, a traje od rođenja do navršene 1. godine života djeteta (22). Pri tom je jasno da »vokalna buka« neće sama po sebi razvijati govor djeteta, nego će to činiti upućene mu riječi koje nose značenje ali i emocionalnu poruku.

Istodobno nije sasvim sigurno kako interakcija s članovima obitelji odnosno s okolinom razvija i obogaćuje djetetov govor. Čini se da su te interakcije važne za fonetski i semantički, ali ne i za sintaktičko-gramatički razvoj materinskog jezika (poznato je npr. da je »semantička ekspresija« malog djeteta vrlo bogata unatoč sintaktičkoj redukciji njegova govora na samo nekoliko riječi ili na riječ-frazu) (11). Otkrilo se također da razvoju govora djeteta mnogo više pridonosi »konverzacija« s odraslim osobama, a mnogo manje njegova igra s vršnjacima (posebno se naglašava intonacija govora odraslih kao i identifikacija s njima) (15). Nadalje, čini se da je za gramatičko-sintaktički razvoj najbolji stimulans bogata, informativna i raznolika govorna interakcija, i to bez ispravljanja djetetove govorne produkcije. Postulira se, dakle, kreativno i dinamičko načelo razvoja u toku govornog napretka djeteta. Također, upotreba geste te asocirani pokreti ruku ili dijelova tijela ne moraju nužno označavati govornu retardaciju, nego su samo pomoćna izražajna sredstva djeteta. Bilingvizam može biti ili prepreka govornom napretku ili obrnuto, može poticati govorni razvoj ovisno o drugim sposobnostima i mogućnosti djeteta te o kvaliteti njegove psihosocijalne interakcije s članovima obitelji.

Razmatrajući opći tok psihičkog razvoja djeteta zaključujemo da su ta stajališta u skladu s općim teorijama o smjeru razvoja djeteta. Dijete se razvija od bića koje nediferencirano, globalno reagira na svijet prema biću sa sve diferenciranijim doživljavanjem i reagiranjem. Zato se i može prihvatiti Bowerovo stajalište (3) da dijete u početku ima globalnu, neanalitičku »svijest« o situaciji i o svijetu oko sebe. Informacije iz različitih osjetnih modalnosti dijete doživljava kao integriranu, jednu informaciju, a ne kao odvojenu – vidnu od slušne ili vidnu od taktilne percepcije, što sve dijete mora integrirati i koordinirati – jer su njegovi kapaciteti integriranja razvijenih oblika informacija kao i mogućnosti pamćenja u početku vrlo ograničeni. Najvjerojatnije je da dijete primjerice gledanje majke i slušanje njezina glasa doživljava kao cjelinu. Dijete prima i doživljava sliku ili govor majke kao jedinstvenu informaciju, jer je to jedinstvo najkarakterističnija informacija o majci; ona je sveobuhvatna pa stoga ima za dijete informacijsku, ali i veliku emocionalnu vrijednost (17).

Važno je naglasiti da se permanentnost majke doživljava prije nego postojanost drugih osoba, a znatno prije postojanosti neživih objekata, i to stoga što je naj-

češće majka djetetu objekt u kojem su ujedinjeni različiti senzorički i afektivni podaci na koje je dijete jako osjetljivo, te zato što je majka već od početka djetetova života aktivna i što reagira na potrebe djeteta. Ta uzajamna aktivnost stvara osnovne uvjete za psihički razvoj djeteta te za napredak komunikacije, koja motivira dijete na interakcije, komunikaciju s drugim ljudima i s neživom prirodom oko njega. Ukratko – motivira dijete da se razvija.

Učenje govora i njegov napredak mogu se, dakle, shvatiti samo u dinamici čitavog razvoja djeteta. Taj se razvoj ne odvija u vakuumu i ne događa se sam po sebi. Nastojeci uspostaviti kontakt s djetetom, osobe iz njegove okoline ne prilagođavaju samo svoje ponašanje djetetu, nego i imitiraju njegove najčešće kretnje. Također često u svom govoru koriste imitirane dječje izraze kako bi što uspješnije komunicirali s njime. U tim kratkim interakcijama roditelji se djetetu široko smiješe i s nježnošću govore. Taj *izraz lica* emocionalno bliske osobe ostaje u prvim interakcijama gotovo konstantan, pa ga dijete zapamti i poslije prepozna (5).

Možemo dakle zaključiti da se uspostavljanje interakcije između emocionalno bliske osobe i djeteta temelji u početku na naglašenoj dominantnoj aktivnosti te osobe, koja zatim prelazi u zajedničko sudjelovanje da bi na kraju samo dijete preuzelo inicijativu (to je još sve prva *faza preverbalnog koda komunikacije*). Dječja se aktivnost znači kreće od relativne pasivnosti (iako dijete već od rođenja potiče stvaranje interakcije) do aktivnosti koja postaje svjesna i namjerna (primjerice smijeh djeteta jer vidi majku ili samo određena vokalizacija koja ima intonacijske karakteristike određene prethodnim »razgovorom« ili »vokalnom« igrom s emocionalno bliskom osobom).

No, dijete ne upotrebljava svoj govor (vokalnu igru) samo da bi komuniciralo s majkom ili drugim osobama. Ono brblja i radi vlastitog zadovoljstva. Tako, prvi krik i prvi plač djeteta ne smatramo oblikom komunikacije, iako će to oni postati (ovi se izražaji djeteta nikada ne gube potpuno iz njegova govora – 13).

Da bismo detaljnije opisali dječji govor od rođenja, prikazat ćemo 6 osnovnih razvojnih kategorija govora (24):

1. fiziološki krik
2. poetski izraz
3. fonička igra
4. ekspresija emocija
5. komunikacija s vanjskim svijetom
6. govorni izraz (u užem smislu)

1. Fiziološki krik jest fonička reakcija organizma na unutrašnje ili vanjske stimulanse, a prepoznaje se u djetetovu plaču, smijehu, jaukanju, dahtanju, stenjanju i kričanju.

2. Poetski izraz izražava jednostavna raspoloženja djeteta, karakterizira ga harmoničnost i osjećaj ugone u toj harmoničnosti, a manifestira se pjevanjem, cvrkutanjem, pjevušenjem, gukanjem i kliktanjem.

3. Fonička (vokalna) igra jest slobodna akcija motivirana ugodom same akcije, a javlja se kao igra govornim organima, oponašanje i skandiranje.

4. Ekspresija emocija univerzalno je prepoznatljiva – dijete glasom izražava bijes, žalost, radost, veselje, srdžbu, nezadovoljstvo. Glasanje novorođenčeta i dojenčeta odražava cjelokupno fiziološko stanje. Kada je dijete zadovoljno, tj. kada prevladava osjećaj ugone, glasa se kombinacijama mekih, otvorenih vokala i guturala (k, g, h). Sto je osjećaj neugode u djeteta jači glasanje se preobražava u plač koji okolina prepoznaje kao »plač bola« i razlikuje ga od plača kojim dijete izražava neki svoj blaži stupanj neugode (13).

Vrlo je važno da okolina prepoznaje djetetove signale te da na njih adekvatno reagira.

5. Fonička komunikacija manifestira se kao poziv, izazov, zahtjev itd. Naime, ako se govor razvija u povoljnim obiteljskim i društvenim uvjetima, u njemu počinje prevladavati komunikacijski faktor. Ipak, komunikacijska funkcija u preverbalnoj fazi nije ni primarna ni bitna, jer je govorni izraz već u mnogo razvijenijem stanju i javlja se mnogo prije nego intencionalni komunikacijski izraz.

U prvih nekoliko mjeseci života opaža se, dakle, značajan napredak u finoj slušnoj diskriminaciji pojedinih glasova, čak i onih fonema koji su bliski po zvučnosti. Vokalizacija djeteta vidno napreduje sve do kraja prve godine života, a istodobno malo dijete počinje razumijevati geste koje će i samo upotrebljavati da bi komuniciralo još jedno kratko vrijeme prije pojave »prve riječi sa značenjem« (kod blizanaca i u slučajevima govorne retardacije tendencija upotrebe geste naglašenija je i dulje traje). S druge strane pojavom prvih riječi slogovno brbljanje djeteta ne prestaje, nego se tek postupno povlači ustupajući mjesto verbalnom govoru.

Do prve godine, prije no što progovore »prvu riječ sa značenjem«, bebe ne samo da diskriminiraju pojedine foneme, nego razlikuju i ritam, intonaciju, intenzitete, duljinu pojedinih riječi, ponovljenje riječi, a osobe iz svoje okoline prepoznaju baš po njihovu govoru.

Smatra se da je usvajanje ritma i melodije početak nastajanja govornog sustava djeteta.

Koliko bebe i mala djeca zaista razumiju složeni govor odraslih nije moguće sasvim sigurno odrediti (razumijevanje govora za dijete je mnogo složeniji proces od pukog razlikovanja onog što mu je rečeno). Međutim, potpuno je sigurno da bebe i mala djeca pokazuju izuzetno zanimanje za govor te da razumiju riječi i fraze mnogo prije no što te iste riječi i fraze mogu i sami izgovoriti. Razumijevanje govora, dakle, normalno prethodi govornoj produkciji, pa možemo reći da je proces govornog razumijevanja prva etapa razvoja normalnoga govornoga napretka u toku tzv. *verbalne faze razvoja govora*.

Ovdje je važno naglasiti da prvim riječima dijete ne imenuje samo neku osobu, predmet ili situaciju (denotat) nego istodobno izražava i svoj emocionalni odnos prema tom denotatu. Zbog toga će se ista riječ (ista u glasovnom pogledu) vezivati za vrlo različite sadržaje, što je pojava semantičke generalizacije (13). S druge strane, normalan razvoj govora nužno ovisi o razini kognitivne i psihosocijalne zrelosti djeteta. Rani jezični koncepti su, dakle, u interakciji s ranim kognitivnim konceptima, a također i s kvalitetom obiteljskih relacija i to posebno odnosa djeteta s majkom. Time se želi istaknuti da dijete na ovaj način nije steklo samo preduvjete za usvajanje govornog izraza i razvoj socijalizacije, nego i preduvjete za vi-

ši psihički razvoj. Odvajanje tih aspekata u ranom djetinjstvu, pa i u predškolskoj dobi, nema realne osnove. Naime, dijete se ne razvija posebno emocionalno, posebno psihosocijalno, posebno govorno i posebno spoznajno, nego se razvija kao cjelovita individua. Stoga se dijete i ne može razvijati govorno ako se nije razvilo i emocionalno i kognitivno i socijalno. Ako sada pogledamo kalendar razvoja govora, vidimo da se roditelji trebaju zabrinuti ako nije uspostavljena kvalitetna emocionalna, socijalna i »govorna« interakcija između majke (ili njezinih supstituta) i djeteta u razdoblju preverbalne faze govora, tj. od rođenja do navršene 1. godine života; ako dijete zaostaje u svom ranom senzomotornom razvoju; ako ne reagira ili vrlo neujednačeno reagira na zvuk i govor te ako samo malo vokalizira i brblja. U svim tim slučajevima preporučujemo – *potražiti pomoć stručnjaka*.

6. Govorni izraz djeteta (u užem smislu) – tamo gdje poetsko ritmiziranje pređe u govorni ritam i tamo gdje tonsko variranje pređe u intonacijsko variranje – početak je govornog izraza djeteta. Govorni se izraz djeteta javlja u tri oblika koji kronološki slijede jedan za drugim:

- a. globalni govorni izraz
- b. artikulirani govorni izraz
- c. jezični govorni izraz

Prva se dva izraza ravnaju prema univerzalnim zakonima govora, a posljednji označava stupanj u razvoju govora djeteta u kojem je taj govor organiziran prema zakonitostima jednog određenog jezika (24).

Globalni govorni izraz dominira između 8. i 14. mjeseca, artikulirani, univerzalni govor djeteta prevladava između 12. i 16. mjeseca, a jezični govor počinje dominirati nakon 16. mjeseca, s time da se prve jezične riječi javljaju oko 14. mjeseca života.

Roger Brown (4) definira razvoj govora u toku 2. godine života kao »govor I. stupnja«. Djeca ostaju relativno dugo na govoru I. stupnja – od pojave prve riječi sa značenjem s oko 12. mjeseci pa sve do uspostavljanja prve rečenice u dobi od 18. do 24. mjeseca. Govor I. stupnja karakterizira to što je govorna ekspresija znatno siromašnija od govornog razumijevanja.

Već smo spomenuli da se prva riječ sa značenjem javlja oko 12. mjeseca života uz varijaciju od +/- nekoliko mjeseci.

Pod riječju sa značenjem misli se na one riječi kojima djeca označavaju svoj odnos prema bićima, predmetima i situacijama iz svoje najbliže okoline (13).

Istodobno s pojavom prve »prave« riječi dijete često proizvodi i kombinacije glasova s kompleksnim infleksijama i različitim intonacijama koje podsjećaju na rečenice (djeca ponekad nižu riječi kao »litanije«). Riječi imaju različitu namjenu: mogu poslužiti da pobude pažnju, služe za igru glasovima, da podrže neku akciju ili najčešće – za komunikaciju.

Želimo još jedanput naglasiti da potreba za govorom i prvi govorni izraz djeteta nisu uvjetovani socijalnim faktorom. Međutim, s uvođenjem određenog jezika – govor djeteta počinje sve više ovisiti o kontaktima s društvom.

Naime, verbalna realizacija, tj. riječ nosi neku intenciju i upućena je nekome. Time se nikako ne isključuje mogućnost dječje vokalizacije u igri iz čistog zadovoljstva. Pretvorba vokalizacije u riječ ne događa se sama po sebi, nego tek komunika-

cija s odraslima (direktno i/ili indirektno) motivira i usmjerava dijete na psihički napor prevodenja svojih želja i iskustava u verbalni kod. Zbog toga usvajanje prvih riječi, kao i cjelokupnog govora, valja promatrati u funkciji komunikacije. Osnovna je strategija djeteta u to vrijeme: kako s minimalnom mogućnošću govorne realizacije, s malim brojem riječi povezanih s kontekstom, komunicirati u različitim situacijama, kako svoje želje prevesti u verbalni kod koji je vrlo ograničen (za dijete), a da ga odrasli razumije.

Možemo zaključiti da u prvim govornim realizacijama djeteta prevladava relativno pragmatična funkcija – usvajanje novih riječi i diferencijacija značenja riječi kao i opći razvoj govora djeteta neodvojivo su povezani sa sve većom potrebom djeteta da komunicira što jasnije i što efikasnije. Dijete će izabrati jednu riječ ili više njih ili pak cijelu strukturiranu rečenicu, tj. cijeli govorni iskaz, ovisno o onome što želi saopćiti i kome želi saopćiti, a ovisno i o stupnju vlastitog govornog razvoja. Primjerice, riječ »mama« u jednom bi kontekstu mogla označavati pojavu majke, a u drugom neku akciju koju majka upravo obavlja (posprema krevetić).

Nakon prve riječi sa značenjem rječnik djeteta naglo se povećava, pa prosječno s 2 godine dijete razumije nekoliko desetaka riječi (iako ih ni približno toliko ne upotrebljava). No, postoje velike individualne varijacije, pa tako neka govorno normalna djeca s navršenom 2. godinom upotrebljavaju tek 12 do 15 riječi (16).

Značajne su i razlike u spolu – djevojčice nešto prije i više koriste govorni izraz nego dječaci. U osmom je mjesecu kod djevojčica govorni izraz zastupljen s 33%, a kod dječaka sa samo 17% od ukupne glasovne produkcije. Razlika je još izraženija u 16. mjesecu kada je kod djevojčica govorni izraz zastupljen već sa 70% ukupnog glasanja dok je kod dječaka u to doba govorni izraz zastupljen sa samo 47%. Dječaci relativno više od djevojčica upotrebljavaju u govoru glagole nego imenice, i to uglavnom imperativ, dakle onaj glagolski oblik kojim se lako ostvaruje komunikacijska funkcija govora. Djevojčice pak imaju bogatiji rječnik (oko 40 riječi u dobi od 24 mjeseca, a dječaci samo 33) i više variraju riječi nego dječaci, što se tumači njihovom ranijom potrebom da se govorom identificiraju sa svojom okolinom (24). U početku dijete samo odgovara na pitanja odraslih, no potkraj 2. godine dijete već pokazuje značajnu fleksibilnost u svome govornom izražavanju. Ono, naimе, počinje upotrebljavati adekvatne nazive za predmete koji trenutno nisu prisutni ili počinje izražavati svoje želje riječima. Već u to rano doba ono upotrebljava riječi na različite načine da bi izrazilo razliku značenja. Ipak, kratko vrijeme prije no što se počne koristiti rečenicama dijete svoje želje i akcije izražava tzv. fiksnim izrazima, primjerice »pode«, »ide« ili »side«, a to stvara krivi dojam da su to pojedinačne riječi iako se već radi o kombinacijama riječi.

U 16. mjesecu u govoru djeteta još je vrlo malo »pravih« riječi (oko 10%), a od vrsta riječi najviše su zastupljene imenice (37%), zatim glagoli (25%), prilozi (18%), pa čestice i uzvici. Do kraja druge godine broj se pravih riječi u govoru djeteta povećava do 59%, a nešto se smanjuje omjer imenica prema glagolima. Ne može se ipak tvrditi da imenice prethode glagolima, nego se obje vrste riječi javljaju istodobno i stalno su u gotovo ravnopravnom odnosu.

Zamjenice dijete upotrebljava s oko 2. godine, prijedloge odmah nakon njih, a veznici se rijetko javljaju prije 30. mjeseca. Prve djetetove rečenice su »tele-

grafske«, što znači da sadrže samo nekoliko ključnih riječi, a nikako ne i sastavne riječi (njih upotrebljavaju tek nakon navršene 2,5 godine). Od glagolskih vremena dijete prvo upotrebljava prezent, dok futur postaje uobičajen tek s navršene dvije godine. Prošlo vrijeme dijete koristi posljednje (dijete je optimist!).

U ovoj fazi usvajanja govora dijete često ponavlja svoje posljednje riječi ili čak sve ono što mu se kaže, a ova se chotalija (koja ostavlja dojam djetetova slabog razumijevanja) normalno gubi nakon navršene treće godine života.

U drugoj godini djetetova se sposobnost razumijevanja govora značajno povećava, pa ono ne odgovara samo na jednostavna pitanja, nego također slijedi lakše instrukcije, zapravo izvršava jednostavne naloge ili izvodi akcije. Čitavo to vrijeme dijete sluša govor oko sebe, razumije sve više i više razgovor odraslih, a uskoro pokušava i samo u njemu sudjelovati.

Kada se treba zabrinuti?

Treba se zabrinuti ako dijete u dobi od 12. do 18. mjeseca uopće nije zainteresirano za govor odraslih i ako ga ne pokušava oponašati; ako nije sposobno dati neku igračku čak kad odrasli taj svoj verbalni zahtjev popratni gestom; ako ono samo ne pokušava dobiti neki predmet ili igračku upotrebljavajući gestu ili svoje glasjanje.

U dobi između 18. i 24. mjeseca u normalni se razvoj govora treba posumnjati ako dijete ne razumije jednostavne zapovijedi ili pitanja ili ako ne može identificirati predmete u svakodnevnoj upotrebi; ako samo mumlja a ne služi se raznovrsnim glasovima govora ili pojedinim riječima.

Nadalje, roditelji se moraju zabrinuti ako njihovo dijete u dobi od 2 do 2,5 godine slabo razumije složeniji govor odraslih; ako nije sposobno reagirati na dvočlane zapovijedi; ako se ne povećava njegov vokabular; ako te riječi ne povezuje u jednostavne rečenice, zapravo ako njegov »govor« i njegova majka teško razumije.

Sve te govorne situacije prikazane su u priloženom kalendaru govornog razvoja.

Od druge polovice 3. godine života naglo se razvijaju sve razine govora djeteta: rječnik se povećava s dvadesetak na nekoliko stotina riječi; složenost i duljina rečenice rastu tako da trogodišnje dijete izgovara rečenice s prosječno tri različite vrste riječi; govorna komunikacija počinje služiti sve naprednijim ciljevima, pa dijete sve manje upotrebljava riječi za saopćavanje, a sve više proširuje svoj interes i postavlja pitanja; u početku treće godine najčešće je pitanje »što?« koje se sredinom i krajem te godine mijenja u »gdje?« i »tko?« da bi početkom 4. godine dijete najčešće počelo pitati »zašto?«. Ta pitanja dijete često postavlja iako već iz iskustva zna odgovore. Čini se da želi naučiti ili pak samo provjeriti kako odrasli formuliraju odgovore (Možda dijete više želi proširiti svoja znanja i iskustva o jeziku kojim govori nego što ga zanimaju informacije o predmetima i događajima?).

S obogaćivanjem rječnika i povećanom komunikacijskom ulogom govora djetetove se rečenice strukturalno i funkcionalno kompletiraju, a njihov sadržaj postaje sve složeniji.

Umjesto da za sebe kaže svoje ime dijete sada upotrebljava posvojnu zamjenicu.

Sposobnost razumijevanja govora je sve veća – pod uvjetom da je kognitivni razvoj djeteta normalan. Iako govor djeteta koje je navršilo pet godina ima razvijenu sintaktičko-gramatičku strukturu, kompletnu morfologiju i zadovoljavajući rječnik, onaj fini razvoj govora ipak nije završen nego se nastavlja u školskoj dobi.

Čitav taj proces zaista je aktivno usvajanje jezika i govora, a ne samo imitiranje određenog broja riječi ili rečeničkih konstrukcija. To potvrđuje nagli porast kombinacija riječi (od samo dvadesetak s oko dvije godine do više od 250 riječi u idućem razdoblju od oko 18 mjeseci); zatim činjenica da djeca upotrebljavaju kombinacije riječi koje nikada nisu čula; kao i da se te kombinacije usvajaju prema određenim općim jezičnim pravilima.

Nije sasvim poznato kako dijete usvaja nove riječi, no evidentno je da taj proces umnogome uključuje sposobnosti mišljenja i razumijevanja, a ne samo pamćenje djetetu novih riječi. Štoviše djeca radije uče globalna jezična pravila nego specifične gramatičke konstrukcije. Poznato je također da su u početku djevojčice govorno naprednije od dječaka. Ipak te razlike među spolovima, iako su u početku razvoja govora znatne, brzo se gube u kasnijim stadijima govorno/jezičnog razvoja. Osim toga, poremećaji razvoja jezika i govora mnogo su češći (i do 4 puta) u dječaka nego u djevojčica.

Još jedanput želimo naglasiti da razvoj govora nije jednolik, linearan proces, nego je krivulja koja ga opisuje valovita – faze bržeg razvojnog tempa smjenjuju se s fazama zatišja. Roditelji se stoga ne trebaju zabrinuti ako se određeno »govorno ponašanje« pojavi pa nestane, da bi se nakon nekog vremena vratilo i učvrstilo. Radi se, naime, o intermitentnosti (isprekidanosti) koja ne samo da je normalna karakteristika govornog nego i općeg razvoja djeteta.

Roditelji se moraju zabrinuti ako njihovo dijete od dvije godine i šest mjeseci do 3 godine ne razumije složenija pitanja ili opreke, primjerice velik – malen ili ako dijete ne razumije jednostavnije tipove rečenica; ako samo ne postavlja pitanja; ako govor djeteta ne razumiju članovi obitelji; ako dijete ne razvija maštovitu igru koja upućuje na kvalitetu njegove simbolizacije.

Treba se nadalje zabrinuti ako dijete od 3. do 4. godine nerazumljivo govori, i ako ima siromašan vokabular te ako upotrebljava prejednostavne rečenice i rečenične konstrukcije; ako postoji još uvijek cholalija i značajna nefluentnost govora.

Roditelji bi svakako trebali potražiti pomoć ako njihovo dijete u dobi od 4. do 5. godine teško razumije složenije rečenične konstrukcije i ako se teže sporazumijeva s drugom djecom, pogotovo s vršnjacima; ako dijete nije sposobno ispričati kratak slijed događaja; ako je njegov govor nefluentan ili općenito nerazumljiv.

I na kraju, stručna se pomoć mora potražiti ako dijete nije sposobno prepričati priču ili ako se služi samo kratkim, agramatičnim rečenicama i siromašnim vokabularom; ako su u govoru izražene učestale smetnje izgovora; ako ima izraženi je teškoće glasovne sinteze odnosno analize; ako govor djeteta općenito zaostaje za očekivanjima s obzirom na kronološku dob.

Zaključak

U preverbalnoj fazi – komunikacijska funkcija govora nije ni primarna ni bitna. Djetetov se govorni izraz javlja znatno prije od pojave njegove intencionalne komunikacijske funkcije. Međutim, razvojem i dominacijom jezičnog govornog izraza u drugoj polovici 2. godine u dječjem se govoru utemeljuju dvije najvažnije funkcije, koje istodobno karakteriziraju i govor odraslih, a to su komunikacijska i semantička funkcija govora.

U raznim oblicima simboličke igre djeca sve više upotrebljavaju govorni izraz (govorni kod) da bi naznačila ili istakla svoje želje ili odigrala određenu ulogu u zajedničkim aktivnostima sa svojom okolinom. To ipak ne znači da će djeca mnogo više vremena posvetiti situacijama u kojima prevladava isključivo verbalna komunikacija, nego samo to da se sve češće u grupnim i individualnim igrama dijete koristi verbalnim govorom, da njime zapravo traži rješenje problema ili zahtijeva pomoć od druge djece, od roditelja ili odgajatelja.

Dijete je sada sve spremnije prevoditi svoja životna iskustva u verbalni kod, tj. govor, i to ne samo zato što je postiglo određenu zrelost, nego i zbog toga što mu je govorni kod postao uobičajen, prirodni kod koji stalno susreće u svojoj okolini, koji sada već izvrsno razumije, a kojim se i samo izražava i efikasno služi.

U normalnim će se prilikama, dakle, u dobi od oko navršениh 5 godina, uspostaviti *stvama* komunikacijska i semantička funkcija jezika i govora, a to nije viši i napredniji stupanj samo u govornom nego i u cjelokupnom razvoju djeteta. Ako se to ipak ne dogodi, potrebno je svakako (makar tek u ovoj kasnoj predškolskoj dobi) potražiti pomoć i zaštitu stručnjaka.

LITERATURA:

1. Bishop, DVM. (1987), The causes of specific developmental disorder («developmental dysphasia»). *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 28, 1. 1–8.
2. Blank, M. i Franklin, E. (1980), Dialogue with Preschoolers: A Cognitively-Based System of Assessment, *Applied Psycholinguistics*, 1, 2. 127–150.
3. Bower, TGR. (1970). *A Primer of Infant Development*, (Freeman WH, izdavač), San Francisco.
4. Brown, R. (1973). *A First Language: The Early Stages*, Cambridge MA: Harvard University Press.
5. Bruner, JS. (1978). Učiti kako upotrebljavati reči, *Predškolsko dete*, Beograd.
6. Carter, RL, Hohenegger, MK. i Satz, P. (1982). Aphasia and speech organisation in children. *Science*, 218, 797–9.
7. Cash, J, Green, EK. i Russell, VJ. (1987). Speech and language development and its problems. *The Practitioner*, 231, 22. 1198–202.
8. Chomsky, N. (1972). Gramatika i um. *Nolit*, Beograd. 72–8.

9. *Drillen, C. i Drummond, DM.* (1983). Developmental screening and the child with special needs. Spastics International Medical Publications, (Heinemann and Lippicott, izdavači), London and Philadelphia USA, 143–61.
10. *Fletcher, JM. i Taylor, H.* (1984). Neuropsychological approaches to children: towards a developmental neuropsychology, *Journal of Neuropsychology*, 6, 39–57.
11. *Hubatch, LM, Johnson, CJ, Kistler, DJ, Burns, WJ. i Moneka, W.* (1985). Early language abilities of high-risk infants. *Journal of Speech and Hearing Disorders*. 50, 195–207.
12. *Lacan, J.* (1983). Spisi, Prosveta, Beograd. 15–75.
13. *Ljubešić, M.* (1988). Nastanak, razvoj i život govora. U: *I. Škarić: Govorne teškoće i njihovo uklanjanje*. Mladost, Zagreb. 35–49.
14. *Martin, JAM.* (1981). Voice, Speech and Language in the Child: Development and Disorders. Springer-Verlag, izdavač. Wien – New York.
15. *Miller, JF. i Chapman, RS.* (1981). The relation between age and mean length of utterance in morphemes. *Journal of Speech and Hearing Research*, 24, 154–61.
16. *Miller, JF, Chapman, RS, Branston, MB. i Reichle, J.* (1980), Language comprehension in sensorimotor stages V and VI. *Journal of Speech and Hearing Research*, 23, 284–311.
17. *Miljak, A.* (1984). Uloga komunikacije u razvoju govora djece predškolske dobi. *Školske novine*, Zagreb, 25–71.
18. *Nikolić, S.* (1985). Svijet Dječje psihe. Prosvjeta, Zagreb, 36–47.
19. *Reynell, JR.* (1969). A developmental approach to language disorders. *British Journal of Communication Disorders*, 4, 33–40.
20. *Rutter, M.* (1982). Developmental Neuropsychiatry: Concepts, Issues and Prospects. *Journal of Clinical Neuropsychology*, 4, 91–115.
21. *Rutter, M. i Hersov, L.* (1977). *Child Psychiatry: Modern Approaches*. Blackwell Scientif. Publications, London.
22. *Skuse, D.* (1985). Extreme deprivation in early childhood: A reply. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 26, 5, 827–8.
23. *Šikić, N.* (1986). Istraživanje nastanka sindroma nerazvijenog govora s gledišta dinamike razvoja djeteta, *Doktorska disertacija*, Zagreb.
24. *Škarić, I.* (1973). Istraživanje nastanka govora u naše djece. Završni izvještaj znanstvenog projekta Zavoda za fonetiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
25. *Škarić, I.* (1973). Vokalna imitacija auditivnih stimulacija u djece od 3 do 6,5 godina. *Zbornik 6, Institut za pedagoška istraživanja, Naučna knjiga*, Beograd.
26. *Titone, R.* (1977). Primijenjena lingvistika. *Školska knjiga*, Zagreb, 61–119.
27. *Vanhout, E, Evrard, Ph. i Lyon, G.* (1985). On the positive semiology of acquired aphasia in children. *Developmental Medicine and Child Neurology*, 27, 231–41.

Neven ŠIKIĆ,
Institute for Mother and Child Health, Zagreb

Jelena IVIČEVIĆ-DESNICA,
Centre SUVAG, Zagreb

SUMMARY

Some of the major theories which explain speech and language development are presented in this paper.

The authors point out that a longitudinal and dynamic interrelationship of neurobiological, sociopsychological and psychodynamic factors are necessary for normal speech development. On the other hand, speech and language delays or defects are so frequent that they represent one of the commonest neurodevelopmental problems nowadays. Therefore, an early detection of these problems is necessary in order to apply the adequate therapy and the necessary protection.

Since parents are often the first to »discover« any delays of defects in their children's speech and language development, the authors in this paper offer »the calendar of speech development« from the birth to the 5th year of life.

In every single stage of the child's speech and language development, particular phenomena that should worry the parents and urge them to look for some expert advice and help, are emphasized.

Key words: normal speech development, speech and language delay.